

Андрій Блануца

ЗЕМЕЛЬНІ КОНТРАКТИ КНЯЗІВ НА ВОЛИНІ (друга половина XVI століття)

Як спеціальна, тема дослідження земельних контрактів князів в межах Луцького повіту, пов'язана з вивченням соціально-економічних процесів на українських землях у складі Великого князівства Литовського (далі. — ВКЛ) і Речі Посполитої з другої половини 60-х рр. і до кінця XVI ст., досі ще не ставилася в історіографії. Однак це не означає, що в історичній науці не розглядалися дотичні до даної теми питання шляхетського землеволодіння. Наприклад, сучасний український історик В. Собчук значну увагу приділив дослідженню соціально-економічних та генеалогічних сюжетів шляхетського землеволодіння на території Кременецького повіту Волинського воєводства у XVI ст.¹ Зокрема, автор у своїй роботі дійшов висновку, що за розмірами маєтків структура приватного шляхетського землеволодіння регіону в цей період характеризувалася надзвичайно високим ступенем концентрації землі в руках окремих шляхетських родин: 8 % осіб належало 69,1 % поселень повіту.

Особливо потрібно вирізнити роботи польських істориків Х. Лашкевича та А. Пошъпеха, використання яких важливе для застосування порівняльних моделей шляхетського землеволодіння в різних регіонах Речі Посполитої. Так, у монографії Х. Лашкевича² досліджено торговельні операції із земельними володіннями хелмінської шляхти в другій половині XVII ст. А. Пошъпех об'єктом своєї праці³ обрав обіг шляхетських земельних володінь у Каліському повіті кінця XVI — середини XVII ст. Подібне дослідження (з акцентом на генеалогічний аспект проблеми), присвячене перемишльській шляхті XIV–XVI ст., зробив російський історик С. Пашин⁴.

Привертають також увагу праці польських дослідників, в яких висвітлювалися проблеми реконструкції земельних володінь

різних груп населення. Зокрема, Л. Поляшевський зробив реконструкцію шляхетського землеволодіння в межах Каліського воєводства у XVI ст.⁵, а М. Біскуп — Хелмінського та Мальборського воєводств у другій половині XVI ст.⁶ Натомість питання земельних контрактів князів на Волині у другій половині XVI ст. ще не стало предметом спеціального вивчення.

Дана стаття спирається на актові книги Луцького земського та гродського судів, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві.

Згідно з авторськими підрахунками, в межах Луцького повіту протягом 1566–1599 рр. зафіксовано 868 шляхтичів, які брали безпосередню участь в укладенні договорів купівлі-продажу, застави, дарування, оренди та обміну⁷. Відзначимо, що шляхта на українських землях ВКЛ і Речі Посполитої становила єдиний стан лише де-юре, однак поділ в його середині був досить строкатим. Він залежав від маєткового статусу, традиції і престижу роду. Безсумнівно, що такий поділ був тісно пов'язаний із матеріальним достатком всієї родини. У польській історіографії застосовуються різні критерії щодо поділу шляхетського стану на його внутрішні групи та прошарки. Найчастіше таким критерієм виступає кількість сіл або їх частини, якими володіли шляхтичі, а також уряди, які ті посідали на повітовому або воєводському рівні. Для визначення соціальної градації в межах шляхетського стану дисертант прийняв класифікацію структури груп і прошарків привілейованого стану Волині і Центральної України середини XV — першої половини XVII ст., розроблену українською дослідницею Н. Яковенко. Ця класифікація включає в себе князів, панів, зем'ян-шляхту, шляхту-голоту і панцирних бояр⁸. Важливим аспектом нашого дослідження є з'ясування обігу і співвідношення князівського і панського землеволодіння до інших груп шляхти. Тому ми умовно об'єднали три шляхетські прошарки (зем'ян-шляхту, шляхту-голоту і панцирних бояр) в один — шляхту-зем'ян.

Отже, між кількістю учасників укладення земельних контрактів в межах Луцького повіту існувала така пропорція. Князівська група становила 7,6 % від усіх учасників обігу маєтностей, панська — 15,2 %, група шляхтичів-зем'ян — 75,1 %, інші —

2,1 %. До категорії «інші» відносяться учасники угод-трансакцій не шляхетського походження. В основному це євреї, духовні особи та міщани.

Найменше трансакційних договорів серед трьох верств пнівного стану укладали князі, частка яких складає 13,6 % від загальної кількості учасників контрактів. Показовим є те, що представники князівської верстви брали більш активну участь в угодах обміну (20,8 %) та заставних контрактах (16,6 %), внаслідок укладення яких відбувалося неповне відчуження маєтностей або ж робилася заміна на інші володіння. Таким чином, можна припустити, що представники князівської верстви зазнали мінімальних втрат своїх земельних володінь в процесі регіонального маєткового обігу зазначеного періоду. Натомість найнижчі показники характерні для купчих і орендних договорів (відповідно 9,3 % і 10,9 %). Низький рівень обороту земельної власності на умовах повного відчуження князівських володінь підтверджується зазначеними показниками контрактів купівлі-продажу. На таких самих умовах відбувався обіг володінь при оформленні дарчих угод, активними учасниками яких також були князі. Однак, як зазначалося вище, такий обіг відбувався в основному в колі близьких родичів, а князівські дарування своїм слугам-клієнтам становили незначну частку від усіх дарчих контрактів.

Певне коригування щодо активності укладення угод вносять показники середньої кількості договорів, що припадали на одного представника тієї чи іншої шляхетської групи. Так, в середньому на одного представника князівської верстви припадало укладення 3,4 зазначених контрактів (без дарувань), на панську групу — 4,2, а найменше — на прошарок шляхти-зем'ян, один представник якої оформляв не більше, ніж 1,3 договора. Звідси можна дійти висновку, що загальна активність шляхти-зем'ян у сфері укладення угод-трансакцій не підтверджується персональними результатами укладення договорів окремими її представниками. Відносна ж пасивність князівської групи, навпаки, компенсується вагомими результатами укладення договорів окремими її членами. На одну особу панського прошарку, як з'ясувалося, припадало найбільше число відповідних контрактів — 4,2.

Отже, якщо брати до уваги те, скільки контрактів в середньому припадало на одного представника тієї чи іншої шляхетської групи, то виявляється, що найактивнішими учасниками обігу шляхетських земельних володінь у межах Луцького повіту були пани і князі. Друге місце посіли учасники договорів купівлі-продажу, які представляють князівську верству. Вони активно купували, а також продавали свої маєтності, наслідком чого стали мінімальні втрати їхніх володінь (лише у 13 випадках більше продавали, аніж купували). Якщо пани і, певною мірою, князі зуміли примножити і розширити свої володіння, то шляхтичі-зем'яни змушені були більше продавати, аніж купувати, а тому і втрачали свої володіння.

Значну активність у процесі заставляння маєтностей (отже і втрати своїх маєтностей на певний термін) проявили представники панської і, особливо, князівської верств. Останні втричі більше заставляли свої маєтності, аніж брали у заставне володіння. А представники князівської групи взагалі не практикували користуватися орендними маєтностями — вони лише віддавали їх в оренду іншим шляхтичам. Таким чином, показники балансу набуття та втрати володінь загалом підтверджують наш висновок про більшу активність у сфері обігу шляхетських земельних володінь представників панської та князівської групи, порівняно з шляхтою-зем'янами.

У фінансовому відношенні найбільший прибуток від операцій купівлі-продажу отримали шляхтичі-зем'яни, баланс яких мав плюсовий показник і склав понад 30000 кіп грошів. Вдвічі менші прибутки отримали репрезентанти князівської групи. Представники ж панського прошарку зазнали втрат у сумі понад 34000 кіп грошів. Найбільше ж отримували кредити представники князівської верстви, дуже активно віддаючи свої володіння у заставу. Загальна сума отриманих ними кредитів сягнула понад 300000 кіп грошів. Потрібно також наголосити на значній кредиторській діяльності князів. Загалом вони надали кредитів, сума яких виявилася не набагато менша від суми кредитів, наданих шляхтичами-зем'янами, і становила понад 200000 кіп грошів.

Подібна ситуація щодо надання і отримання кредитів простежується і з орендними договорами. Як і у випадку із заставами, шляхтичі-зем'яни витрачали більші суми на отримання орендних земельних володінь, ніж надання їх в оренду. Грошовий баланс набуття-втрати земельних володінь представників панської групи залишився майже однаковим. Натомість князі лише віддавали свої землі в оренду іншим шляхтичам, внаслідок чого отримали кредитів на суму понад 5000 кіп грошів.

Таким чином, найбільші прибутки (загальна сума понад 136000 кіп грошів) від здійснення трансакційних операцій отримали князі. Найзначніших втрат (майже 90000 кіп грошів) зазнали представники групи шляхти-зем'ян. Натомість втрати панів були мінімальні (близько 36000 кіп грошів)⁹. Отже, не важко переконатися, що висловлені в історіографії твердження про економічну могутність волинських князівських родин та магнатерії підтверджуються конкретними даними регіонального дослідження поземельних операцій шляхти, що мали місце в Луцькому повіті в другій половині XVI ст.

Щоб простежити тенденції змін у структурі земельної власності луцької шляхти, є потреба розглянути конкретні випадки набуття та втрати останньої, а також передачі цієї власності у заставу або оренду. У цьому велику роль відігравали особи, які здійснювали такі контракти, а також їх соціально-політичний статус. При визначенні найактивніших контрактантів до уваги бралися такі основні критерії: 1) кількісні показники угод, які вони здійснювали (в результаті укладення цих угод відбувався перехід земельних володінь у повну та часткову, на певний термін, власність); 2) показники величини обороту зазначених контрактів. Основними джерелами при дослідженні питання, що розглядається, є договори купівлі-продажу, застави та, у меншій мірі, оренди.

Найбільш активним учасником обігу шляхетських земельних володінь серед князів був Юрій Чорторійський. Протягом 1583–1599 рр. він здійснив 9 операцій купівлі-продажу та 43 заставні угоди¹⁰. Показово, що цей князь лише у двох випадках надав кредитів на загальну суму 1400 кіп грошів, отримавши за це володіння у заставу. Натомість він отримав значні прибутки із зис-

ком для себе, віддаючи у заставу свої маєтки і села, переважно на невеликий термін (1–3 роки). В результаті князь отримав прибуток від своїх застав у сумі 56227 кіп грошів, що дало йому можливість придбати міста Клевань і Білів, село і монастир Пересипницю¹¹, дві садиби у Луцьку¹², а також села Грушвицю, Переділ, Янів і Новосілки¹³. На ці придбання він витратив 17000 кіп грошів. У більшості ж випадків (6 із 3) Ю. Чорторийський здійснював операції продажу, збільшивши таким шляхом свою скарбницю на 5600 кіп грошів. Так, в результаті трьох операцій купівлі-продажу він частинами продавав своє село Куколь шляхтичам Богдану¹⁴, Петру¹⁵ та Івану¹⁶ Кукольським. За ці продажі князь отримав від кожного покупця по 1000 кіп грошів. Прикметно, що князь почав продавати або купувати земельну власність лише з 1596 р. До того він активно заставляв свої володіння — перша його заставна угода була зафіксована 1583 р. Здобувши чималі прибутки від застав, він отримав можливість розширити свої володіння шляхом купівель. Загалом внаслідок 17-річної діяльності на земельному ринку Ю. Чорторийський неабияк зміцнив своє маєткове положення та отримав великі прибутки — понад 44000 кіп грошів.

Схожу економічну діяльність здійснював ще один представник впливової князівської верстви — Юхим Корецький. Щоправда, він дещо поступався розмахом економічних операцій Ю. Чорторийському. Ю. Корецький здійснив 5 торгових операцій із своїми маєтностями, у чотирьох з них продавав, а в одній — купував. Так, за продаж своїх маєтностей (села Радомисль і Суха Воля¹⁷, маєтки Русивль і Капустин¹⁸, Витковичі¹⁹ та Сосники²⁰) він отримав 3400 кіп грошів. Судячи з того, що за придбані ним у 1597 р. села Железниця та Сосники²¹ він заплатив 4000 кіп грошів, князь нарощував свої володіння. Характерною особливістю заставних операцій, які здійснював Ю. Корецький, було те, що він у жодному випадку не виступав в ролі кредитора. Це означає, що князь не користувався заставними володіннями — він лише здавав свої маєтності в заставу іншим шляхтичам. Красномовним підтвердженням цього є 24 заставні угоди, які дали йому досить значні прибутки — загальна їхня сума сягнула близько 40000 кіп грошів. Симптоматично, що четверту частину від зазначених прибутків

Ю. Корецький отримав від заставної угоди, згідно з якою князь віддав у заставу 34 села Корецької волості своїй дружині Ганні Корецькій (1583 р.), отримавши кредит у сумі 20000 золотих польських²² (= 10000 кіп грошів). Отже, внаслідок своєї ділової активності Ю. Корецький розширив свої володіння. Отримані ним прибутки були також досить значні — 39000 кіп грошів. Потрібно наголосити на тому, що і Ю. Чорторийський, і Ю. Корецький належали до «княжат головних», які репрезентували найпотужніших князів всередині князівської верстви²³ (решта князів мала титул «князів-повітників»). Характерно, що «головні княжата» вирізнялися з-поміж інших економічною і майновою могутністю. Причому в джерелах простежується стабільність їхніх земельних володінь з кінця XIV ст.²⁴

Вельми вражаючими показниками фінансового обороту від заставних операцій міг похвалитися київський воєвода князь Костянтин Острозький. Здійснюючи такі операції, у двох випадках він віддавав свої володіння у заставу, а ще у двох випадках — надавав кредити. Загалом від заставних оборудок князь отримав 3650 кіп грошів, натомість кредитував 161900 кіп грошів, з яких 9500 кіп — Ю. Корецькому (1583 р.)²⁵, а 152400 кіп — своїй племінниці княжні Галжбеті Острозькій, отримавши у заставне володіння всі її родові маєтності (1573 р.)²⁶. Вже за наведеними даними К. Острозького, безперечно, можна віднести до найкрупніших інвесторів не лише Волині, а й всієї держави.

Шляхом купівель і продаж формували свої володіння у Луцькому повіті та Волині і нові (так звані пришлі) князі — Пронські (емігранти з Російської держави) та Пузини. Князь Юрій Пузина зі Смоленщини взяв собі за дружину дочку володимирського войськового Василя Гулевича Ганну Гулевичівну. Спочатку князь разом з дружиною продали у 1587 р. шляхтянці Марії Чолганській маєтки Рідку і Мінцову Волі, отримавши прибуток у сумі 3200 кіп грошів²⁷. Трохи згодом (1590 р.) він вже сам здійснив купівлю у свого тестя, внаслідок чого придбав маєтки Довге, Борисковичі і Цевів за 750 кіп грошів²⁸. Одну купівлю здійснив й інший представник родини Пузин — Григорій, заплативши подружжю

шляхтичів Івану та Раїні Батковським (1598 р.) 2500 кіп грошів за частину села Борисовичі²⁹.

Певний фінансовий зиск від укладення продажних договорів мав і член князівської родини Пронських Олександр. Для початку у 1584 і 1585 роках він здійснив дві купівлі, придбавши в луцького войськового Івана Чаплича-Шпановського село Радохівку за 3000 кіп грошів³⁰, а в шляхтича Михайла Боговита-Козирадського купив маєтності у Кременецькому повіті за 6000 кіп грошів: м. Шумськ і села Васьківці, Крогульці, Литовищі, Теремні, Токарі, Боложівці та Степанівну³¹. Князь отримав значний прибуток і від продажу своїх маєтностей. В 1593 р. він продав шляхтичу Дмитру Долматовичу-Ісайківському п'яту частину маєтків Чекні, Ворсавина, Яловичів та Котелі за 1150 кіп грошів³², а в 1595 р. — шляхтичу Адаму Горайському м. Жуків та села Новосілки, Старий Жуків, Новий Став і Сухівці за 50000 золотих польських³³. За нашими підрахунками, його прибутки від продаж загалом склали понад 26000 кіп грошів.

Отже, з'ясовується, що обігові операції із земельними володіннями серед князів найактивніше здійснювали «княжата головні». Натомість представники групи «княжат-повітників» не мали таких значних фінансових можливостей. Деякі з них, наприклад, князь Остафій Сокольський³⁴, посідали земські уряди, на яких традиційно робили свою кар'єру представники нижчих шляхетських груп і прошарків. Така ситуація свідчить про те, що князівський титул не завжди забезпечував свого носія великими матеріальними статками.

---

¹ Собчук В. Д. Знать Південної Волині на схилі середніх віків. Історико-генеалогічне та історико-географічне дослідження: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Львів, 2002. — 18 с.

² Łaskiewicz H. M. Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemią w powiecie chełmskim w II połowie XVII wieku. — Lublin, 1998. — 283 s.

³ Pośpiech A. Majętności na sprzedaż. Szlachecki handel ziemią w przemiany struktury majątkowej w powiecie Kaliskim w latach 1580–1655. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź, 1989. — 277 s.

⁴ Пашин С. С. Перемышльская шляхта второй половины XIV — начала XVI века. Историко-генеалогическое исследование. — Тюмень, 2001. — 172 с.

- ⁵Polaszewski L. Własność feudalna w województwie Kaliskim w XVI wieku. — Poznań, 1976. — 57 s.
- ⁶Biskup M. Rozmieszczenie własności ziemskiej wojewodstwa Chełmińskiego i Malborskiego w drugiej połowie XVI w. (mapa i materiały). — Toruń, 1957. — 110 s.
- ⁷Підрахунки зроблені за матеріалами: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 25 (Луцький гродський суд). — Спр. 8–19, 21–27, 29, 31–32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459–460; Ф. 26 (Луцький земський суд). — Спр. 1–13, 62.
- ⁸Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 70–71.
- ⁹Підрахунки зроблені за матеріалами: ЦДІАУК. — Ф. 25 (Луцький гродський суд). — Спр. 8–19, 21–27, 29, 31–32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459–460; Ф. 26 (Луцький земський суд). — Спр. 1–13, 62.
- ¹⁰Там же.
- ¹¹Там же. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 14 зв.–19 зв.
- ¹²Там же. — Арк. 26 зв.–29.
- ¹³Там же. — Спр. 12. — Арк. 32–34.
- ¹⁴Там же. — Спр. 11. — Арк. 314 зв.–317.
- ¹⁵Там же. — Спр. 12. — Арк. 137–141.
- ¹⁶Там же. — Спр. 13. — Арк. 982–983 зв.
- ¹⁷Там же. — Спр. 4. — Арк. 333 зв.–334 зв.
- ¹⁸Там же. — Спр. 5. — Арк. 60–63 зв.
- ¹⁹Там же. — Спр. 7. — Арк. 564–566.
- ²⁰Там же. — Спр. 8. — Арк. 353 зв.–355.
- ²¹Там же. — Спр. 11. — Арк. 176 зв.–177 зв.
- ²²Там же. — Спр. 4. — Арк. 373–374.
- ²³Яковенко Н. Вказ. праця. — С. 100.
- ²⁴Там же. — С. 100.
- ²⁵ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 341–342.
- ²⁶Там же. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 390–391 зв.
- ²⁷Там же. — Спр. 37. — Арк. 55 зв.–58 зв.
- ²⁸Там же. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 433–434 зв.
- ²⁹Там же. — Спр. 12. — Арк. 837–839.
- ³⁰Там же. — Спр. 5. — Арк. 128–131 зв.
- ³¹Там же. — Арк. 232–237.
- ³²Там же. — Спр. 8. — Арк. 170–173 зв.
- ³³Там же. — Спр. 62. — Арк. 817–820.
- ³⁴Яковенко Н. Вказ. праця. — С. 188.